

PRZEBIEG I WYNIKI KWERENDY RELACJI I NAGRAŃ HISTORII MÓWIONYCH
ZWIĄZANYCH Z POSZUKIWANIEM INFORMACJI DOTYCZĄCYCH GETTA W LUBLINIE
NA POTRZEBY PROJEKTU „LUBLIN. PAMIĘĆ ZAGŁADY” REALIZOWANEGO PRZEZ
OŚRODEK „BRAMA GRODZKA – TEATR NN”

W związku z realizacją zadań przewidzianych w umowie kwerendę przeprowadzono w Ośrodku KARTA, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) oraz w Shoah Foundation.

Zasoby historii mówionej (oral history) wyżej wymienionych instytucji zostały skrupulatnie przeszukane według następujących słów kluczowych:

1. Lublin
2. Getto w Lublinie
3. Podzamcze
4. Majdan Tatarski
5. Likwidacja getta w Lublinie

Głównym celem kwerendy było wyszukanie relacji – nagrań historii mówionych (zarówno audio i jak i wideo) dotyczących getta w Lublinie. Szczególnie istotne były informacje dotyczące utworzenia getta, jego ogrodzenia, warunków życia w getcie oraz jego likwidacji. Dodatkowo kwerenda pozwoliła ustalić listę osób – świadków historii urodzonych w Lublinie.

Kwerenda trwała od lipca do października 2016 roku.

Wyniki kwerend z poszczególnych instytucji zostaną omówione w osobnych podpunktach:

1. Ośrodek KARTA
2. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)
3. Shoah Foundation

Ad. 1. Ośrodek KARTA

Archiwum Historii Mówionej Ośrodka KARTA to największy w Polsce zbiór relacji świadków historii XX wieku. W zbiorach Archiwum znajduje się ponad 5500 wywiadów biograficznych (około 5 tysięcy nagrań audio i 120 nagrań w technice wideo).

W Archiwum znajdują się wspomnienia świadków historii XX wieku dotyczące m.in. okresu międzywojennego, II wojny światowej, nazizmu, stalinizmu i PRL-u. Do Archiwum na bieżąco trafiają efekty wszystkich projektów realizowanych przez zespół Historii Mówionej Ośrodka KARTA i akcji przeprowadzanych w Domu Spotkań z Historią.

Zasoby Archiwum można przeszukiwać na stronie: www.audiohistoria.pl w zakładce „przeszukaj zbiory”. Archiwum można przeszukiwać na kilka sposobów: wpisując w odpowiednią wyszukiwarkę nazwisko świadka, interesujące słowo lub frazę, wybierając temat (słowo kluczowe) bądź projekt. Przeszukiwanie relacji ułatwiają pisemne streszczenia. Cały zbiór nagrań audio dostępny jest w Czytelni Domu Spotkań z Historią na ulicy Karowej 20 w Warszawie. Istnieje tam

możliwość odsłuchania pełnych relacji ze zbiorów AHM. Czytelnia otwarta jest od poniedziałku do piątku w godzinach 9:00 – 17:00. Konieczny jest wcześniejszy kontakt telefoniczny (+48 22 255 05 40) lub e-mailowy (m.buko@dsh.waw.pl lub ahm@dsh.waw.pl). Zbiory relacji nagranych w technice wideo można przeszukiwać i odsłuchiwać online. Aby móc zapoznać się z relacjami, należy utworzyć konto i zarejestrować się w bazie. Przy każdym następnym korzystaniu ze zbioru wymagane jest jedynie zalogowanie. Zbiór liczy około 110 nagrań, natomiast online zaprezentowanych jest na razie kilka relacji z dołączonymi do nich transkrypcjami – kliknięcie na dany fragment tekstu powoduje przeniesienie do odpowiedniego fragmentu w nagraniu.

W bogatym zbiorze Archiwum Historii Mówionej niewiele relacji dotyczy lubelskiego getta. Przeprowadzona kwerenda wykazała 8 nagrań dotyczących Lublina.

- Świadcami historii są: Hanna Etemadi, Bożena Gardolińska, Jan Gliniewicz, Janina Kalinowska, Anna Mass, Katarzyna Piskorska, Maria Stengert, Hanna Wyszowska.
- Świadcami historii to osoby urodzone w latach 1913 - 1937.
- Trzech świadków historii to rodowici lublinianie: Hanna Etemadi, Anna Mass oraz Hanna Wyszowska.
- Nagrania zostały przeprowadzone w latach 2007 – 2012.
- Czas nagrań wynosi od 2 do 11 godzin. Średnio trwają około 4 godzin.
- Wszystkie rozmowy zostały przeprowadzone w języku polskim.
- Wszystkie rozmowy zapisane są w technice audio.
- Wybrane relacje nie mają zrobionych transkrypcji.
- W archiwum Programu Historia Mówiona realizowanego przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” znajdują się relacje trzech z ośmiu wymienionych wyżej osób: Jan Gliniewicz, Anna Mass oraz Hanna Wyszowska.

Z wyżej wymienionych nagrań najwięcej informacji istotnych dla celów projektu „Lublin. Pamięć Zagłady” wnosi nagranie Jana Gliniewicza, który wspomina getto na Majdanie Tatarskim, m.in. wysiedlenia ludności polskiej z tego terenu oraz likwidację getta. W nagraniach Hanny Etemadi, Bożeny Gardolińskiej i Hanny Wyszowskiej znajdziemy epizodyczne fragmenty związane ogólnie z sytuacją Żydów w Lublinie w czasie wojny (ukrywanie się, pomaganie Żydom, bicie i torturowanie Żydów przez Niemców).

Warto zwrócić uwagę na interesującą relację Anny Mass, która szczegółowo opisuje życie biednej żydowskiej rodziny w Lublinie przed wojną i w pierwszych miesiącach wojny (szkoła, tradycje, relacje z ludnością polską). Ciekawe jest także nagranie urodzonej w Lublinie reżyserki filmów dokumentalnych Hanny Etemadi, która opowiada m.in. o swoim małżeństwie z Afgańczykiem pochodzenia arystokratycznego i swoich związkach z arystokracją afgańską.

Ad. 2. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)

United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie posiada w swoich zbiorach jedną z największych na świecie kolekcji historii mówionej poświęconą nazistowskim zbrodniom. W zbiorach muzeum znajduje się ok. 12,5 tys. nagrań świadków wojny. Ponad 350 to wypowiedzi Polaków. Muzeum gromadzi również świadectwa materialne, dokumenty, zdjęcia i filmy, mające

przypominać prawdę o Zagładzie przyszłym pokoleniom. Muzeum Holokaustu nieustannie szuka świadectw Polaków i przedstawicieli innych narodowości, które doświadczyły nazistowskich prześladowań.

USHMM udostępniło swoje zbiory historii mówionej wszystkim użytkownikom internetu. Aby przeszukać zasoby tej kolekcji nie trzeba zakładać konta ani rejestrować się na stronie. Zbiory można przeszukiwać na stronie muzeum – www.ushmm.org. Z zakładki „research and collection” należy przejść do „collections search”, a następnie do „oral history”. Historii mówionych można szukać na różne sposoby – poprzez rodzaj nagrania (audio lub wideo), według wybranego języka, tematu, daty nagrania lub poprzez wpisanie w wyszukiwarkę interesującego nas słowa kluczowego.

Z zasobów USHMM wybranych zostało 25 relacji historii mówionej dotyczących Lublina. Świadcami historii są 23 osoby – różnica w liczbach wynika stąd, że Felix Horn oraz Lucine Horn udzielili po dwa wywiady (jeden zapisany w technice audio, drugi w wideo).

- Świadcami historii są: Abraham Bergman, Maria Cyprysiak, Miriam Eizenshtat, Luba Elbaum, Israel Frajhof, Jadwiga Gawrońska, Abram Geldman, Helena Goldstein, Samuel Gruber, Tadeusz Hajnrych, Bronia Hatfield, Felix Horn, Lucine Horn, Leon Lederman, Abe Morgenstern, Jacek Ossowski, Bogdan Pazur, Sara Peri, Max Rozbruch, David Ruher, Richard Schifter, Jules Seidenwebber, Kazimierz Szymański.
- Świadcami historii to osoby urodzone w latach 1913 – 1939.
- Szesnaścioro świadków historii urodziło się w Lublinie: Maria Cyprysiak, Luba Elbaum, Jadwiga Gawrońska, Abram Geldman, Helena Goldstein, Tadeusz Hajnrych, Bronia Hatfield, Felix Horn, Lucine Horn, Leon Lederman, Jacek Ossowski, Bogdan Pazur, Sara Peri, David Ruher, Jules Seidenwebber, Kazimierz Szymański.
- Nagrania przeprowadzono między 1988 a 2009 rokiem, większość z nich w latach 90. XX wieku.
- Czas nagrań się różni. Dwie najkrótsze wywiady trwają po 36 minut (Maria Cyprysiak i Tadeusz Hajnrych), najdłuższy trwa około 16 godzin (David Ruher). Średnio rozmowy mają długość około 2-3 godzin.
- Rozmowy zostały przeprowadzone w następujących językach: angielski (16), polski (6), hebrajski (3) oraz jidysz (1).
- Nagrania są zapisane w technice audio (10) i wideo (15).
- Część nagrań (11) ma dostępne online transkrypcje. W pozostałych przypadkach wyszukiwanie informacji ułatwiają załączone jako pliki PDF notatki z kodami czasowymi (time coded notes), które można znaleźć przy 6 wywiadach oraz streszczenia (summary) – dołączone do 2 wywiadów. 6 nagrań nie ma zrobionych ani transkrypcji ani streszczeń.
- Z wyżej wymienionej grupy osób Abram Geldman, Helena Goldstein, Samuel Gruber, Bronia Hatfield, Leon Lederman, Jules Seidenwebber udzielili wywiadu także dla Shoah Foundation.

Wymienione wyżej świadectwa w znaczny sposób wzbogacają naszą wiedzę o lubelskim getcie. Istotne informacje wnoszą świadectwa m.in. Luby Elbaum, Jadwigi Gawrońskiej, Felixa Horna, Lucine Horn, Leona Ledermana i Abe Morgensterna. Osoby te opowiadają o życiu w przedwojennym Lublinie, o życiu w getcie, o pracy, dzięki której byli potrzebni Niemcom i mogli

przeżyć, o ukrywaniu się oraz o ucieczkach z getta. Ważne są także relacje dwóch Polaków - Jacka Ossowskiego i Bogdana Pazura. Jacek Ossowski często przebywał w pobliżu getta, opisuje m.in. szczegółowo deportację ludności żydowskiej z getta na Majdanek. Bogdan Pazur natomiast opowiada o likwidacji getta, którą obserwował z kolegą z okna pobliskiej kamienicy. Ważna jest również relacja Marii Cyprysiak, która dużo opowiada o Żydach mieszkających na Kalinowszczyźnie oraz pamięta mord dzieci z ochronki, który miał miejsce na Tatarach.

Ad. 3. Shoah Foundation

The USC Shoah Foundation's Visual History Archive to największy na świecie zbiór wywiadów nagranych ze świadkami Holocaustu. To olbrzymie archiwum stworzone przez Stevena Spielberga zawiera prawie 54 000 relacji, w tym 1500 w języku polskim.

Amerykański reżyser Steven Spielberg, zainspirowany pracą nad filmem „Lista Schindlera”, założył Fundację Zapisu Historii Ocalonych z Shoah w 1994 roku. Celem tego przedsięwzięcia było zebranie i utrwalenie na taśmie filmowej relacji ocalonych oraz świadków Holocaustu. Przeszkoleni przez historyków i psychologów wolontariusze Fundacji Shoah przeprowadzili wywiady z ocalałymi Żydami, homoseksualistami, świadkami Jehowy, wyzwolicielami i świadkami wyzwolenia, więźniami politycznymi, ratującymi i ludźmi udzielającymi pomocy, Romami i Sinti, ofiarami eugeniki oraz świadkami procesów zbrodniarzy wojennych. Na przestrzeni kilku lat Fundacja Shoah zebrała w 62 krajach blisko 54 000 relacji wideo, złożonych w 41 językach. Obecnie zbiór Fundacji stanowi największe archiwum relacji wizualnych tego rodzaju na świecie.

Przeszukiwanie bogatego zbioru Shoah Foundation możliwe jest po utworzeniu swojego konta i zarejestrowaniu się na stronie www.vhaonline.usc.edu. Zalogowanie się pozwala na obejrzenie ponad 1000 ogólnodostępnych nagrań. Pozostałe można obejrzeć w około 100 współpracujących z Shoah Foundation instytucjach na całym świecie. W Polsce dostęp do pełnej bazy wywiadów mają dwie instytucje. Dom Spotkań z Historią jako pierwszy w Polsce zakupił licencję na udostępnianie całości relacji, które za pośrednictwem szerokopasmowego internetu są ściągane z serwera znajdującego się na Uniwersytecie Karola w Pradze. Od kwietnia 2012 ten bezcenny zbiór udostępniany jest w ramach działalności Archiwum Historii Mówionej DSH i Ośrodka KARTA. Drugą instytucją jest Muzeum Historii Żydów Polskich, które od 2013 roku posiada bezpośredni dostęp do wszystkich wywiadów w języku polskim, a wywiady w innych językach są dostępne na zamówienie.

Zbiory Shoah Foundation można przeszukiwać poprzez wpisanie w wyszukiwarkę interesujących nas słów kluczowych lub konkretnych nazwisk świadków historii. Otrzymane wyniki można filtrować według kolekcji, języka, płci lub dostępności nagrania wideo online.

Kolekcja nagrań historii mówionej jest bardzo drobiazgowo zindeksowana. Każde nagranie podzielone jest na dwuminutowe segmenty powiązane z licznymi odniesieniami rzeczowymi, tematycznymi, geograficznymi i osobowymi. Tak dokładne indeksowanie umożliwia i ułatwia szybsze wyszukiwanie interesujących nas informacji. Dodatkowo, przy każdym nagraniu można znaleźć profil biograficzny świadka historii zawierający zarówno dane dotyczące samego wywiadu (kod, data, język, nazwisko osoby przeprowadzającej wywiad, czas trwania i miejsce nagrania) jak i istotne fakty z życia (data i miejsce urodzenia, alternatywne nazwiska, getta, obozy, ukrywanie się,

miejsce wyzwolenia itp.). Oprócz tego, w zakładce „people in testimony” znajdziemy listę osób wymienionych przez świadka historii podczas nagrania – rodziców, dziadków, rodzeństwo, ale także nazwiska niemieckich żołnierzy, strażników, przyjaciół czy osób udzielających pomocy i schronienia.

W wyniku kwerendy wyszukanych zostało 76 nagrań dotyczących getta w Lublinie.

- Swoimi wspomnieniami dotyczącymi m.in. Lublina i getta w Lublinie podzielili się Sally Ackerman, Julian Andrzejewski, Mark Auernach, Di'annah Bakh, Hanna Biderman, Fela Botner, Mina Brenman, Victor Cynamon, Wiesław Dobrowolski, Eva Eisenkeit, Zofia Evenas, Friedrich Fanti, Stefania Fedeka, Julian Fogelgarn, Jacob Frank, Abram Goldman, Shoshanah Golan, Batya Goldfarb, Isaac Goldman, Judith Gruber, Samuel Gruber, Kitty Hart-Moxon, Dora Hass, Laura Hillman, 'annah Hokhberg, Jacob Kalkstein, 'aryeh Kats, Lola Kay, Tadeusz Kowalski, Lillian Kronberg, Maria Krych, Stanisław Krzyżak-Westler, Leon Lederman, Anja Legerstee, Paula Lenchner, Helen Levinson, Malah Mandelba'um, George Mittelman, Mittleman Regina, Zofia Młodowska, Kinah Morgenshtern, Deborah Morris, Fela Orzech, Stefan Pajonk, Gita Rettig, David Rosenbaum, Joseph Rosenbaum, Sasha Rotenstein, Hanah Rozbrukh, Richard Rozen, Tsvi Rozenberg, Yitshak Rozenblat, Sarah Saaroni, Tema Scher, Werner Schindler, Peter Sedgeman, Ya'akov Shtraytner, Adam Sikora, Doba Smolanowicz, Tselinah Sold, George Starkman, Anne Steinwurz, Maria Szarach, Zofia Szyszko-Bardach, Nechama Tec, Silvia Tellerman, Ya'akov Tsukert, Sarah Tuller, Yosef Uberkleid, Shelomoh Visotski, Morris Wajsbrot, Bronia Waksbaum, Helena Ziemia, Zofia Zukowska, Yehoshua Zwieback, Moshe Zylberberg.
- Relacje ze świadkami historii nagrano w latach 1991 – 2001, większość z nich w 1997 roku.
- Czas nagrań wynosi na ogół około 2,5 godziny. Najkrótsze nagranie trwa nieco ponad 1 godzinę (Friedrich Fanti), a najdłuższe 9 godzin (Kitty Hart-Moxon).
- Wszystkie nagrania zapisane są w technice wideo.
- Wywiady przeprowadzono w języku angielskim (42), hebrajskim (17), polskim (12), hiszpańskim (2), jidysz (1), portugalskim (1) i szwedzkim (1).
- Żaden wywiad nie ma zrobionej transkrypcji.
- Kilka wywiadów wciąż nie zostało opracowanych ani opisanych według słów kluczowych. Informacje, że osoby te były w getcie w Lublinie zaczerpnięte zostały ze strony internetowej USHMM. Są to relacje Hanny Biderman, Hanah Rozbrukh, Adama Sikory, Yosefa Uberkleida.
- 6 wywiadów jest dostępnych do obejrzenia online: Kitty Hart-Moxon, Laura Hillman, Lola Kay, Malah Mandelba'um, Richard Rozen, Nechama Tec.
- 39 świadków historii to osoby, które urodziły się w Lublinie. Są to: Sally Ackerman, Julian Andrzejewski, Di'annah Bakh, Hanna Biderman, Fela Botner, Mina Brenman, Victor Cynamon, Eva Eisenkeit, Zofia Evenas, Stefania Fedeka, Julian Fogelgarn, Jacob Frank, Abram Goldman, Shoshanah Golan, Batya Goldfarb, Judith Gruber, Dora Hass, 'annah Hokhberg, Lola Kay, Lillian Kronberg, Stanisław Krzyżak-Westler, Leon Lederman, Anja Legerstee, Paula Lenchner, George Mittelman, Regina Mittleman, Kinah Morgenshtern, Deborah Morris, Fela Orzech, Gita Rettig, Hanah Rozbrukh, Sarah Saaroni, Peter Sedgeman, Adam Sikora, Doba Smolanowicz, Tselinah Sold, Nechama Tec, Silvia Tellerman, Yosef Uberkleid i Morris Wajsbrot.

- Dwóch najstarszych świadków historii urodziło się w 1907 roku, a dwóch najmłodszych w 1936 roku.
- W archiwum Programu Historia Mówiona realizowanego w Ośrodku „Brama Grodzka – Teatr NN” znajdują się rozmowy przeprowadzone z Di'anah Bakh (Dianą Bach), Ewą Eisenkeit, Stefanią Fedecką, Kitty Hart-Moxon, Nechamą Tec, Sarą Tuller oraz Morrisem Wajsbrotem.
- W zbiorach USHMM znajdują się przeprowadzone w innych latach wywiady z Samuelem Gruberem i Leonem Ledermanem.

W wybranych w czasie kwerendy świadectwach znajdziemy przede wszystkim bogactwo informacji na temat przedwojennego życia w Lublinie - życia rodzinnego, życia kulturalnego, szkolnictwa, tradycji i zwyczajów żydowskich. Interesujące pod tym względem są przede wszystkim nagrania Juliana Andrzejewskiego, Feli Botner, Miny Brenman, Zofii Evenas, Jacoba Franka, Dory Hass, Loli Kay i Nechamy Tec.

Szczegółowe informacje dotyczące getta w Lublinie (organizacja, funkcjonowanie, warunki mieszkaniowe, warunki sanitarne, ogrodzenie, zdobywanie żywności, handel, ukrywanie się, ucieczki) znajdują się w relacjach Feli Botner, Miny Brenman, Victora Cynamona, Ewy Eisenkeit, Juliana Fogelgarna, Judith Gruber, Kitty Hart-Moxon, Dory Hass, Tadeusza Kowalskiego, Nechamy Tec.

Kwerendę dotyczącą getta uzupełnia lista 83 osób – świadków historii urodzonych w Lublinie, które złożyły swoje świadectwa w Shoah Foundation. Są to: Irene Abrams, Amek Adler, Artur Adler, Benjamin Adler, Isak Arbus, Danuta Barzach, Joseph Benem Ina Bernstein, Zelman Brajer, Hela Boudoukh, Abram Chan, Leonard Chill, Morton Cornblit, Celia Cynamon, Rivkah Davidovits, Matla Drazek, Paola Dussman, Dora Fel'd, Lola Gelber, Stephen Gilbert, Leon Glatte, Sam Goldman, Judith Goldsher, Helena Goldstein, Rosalie Zinta Gostin, Guy Granatsztajn, Sheldon Griner, Fela Gryf, Ilona Halper, Bronia Hatfield, Krystyna Heldwein, Eliezer Hudes, Esther Jaffe, Henry Karsh, Albert Kitmacher, Alexander Klaynberg, Leib Kliger, Iakov Khonigsman, Moses Korn, Ignacy Krasnokucki, Jacob Kronhill, Saul Kupfer, Stanley Levine, Rose Lipszyc, Efraim Loterszpigiel, Helene Lukas-Bart, Rosa Kroo Magien, Anna Mass, Saby Mittleman, Paula Moskowitz, Barbara Narbutowicz, Ann Netzman, Bella Neuwirth, Joseph Nisenman, Przemysław Ochalski, Deborah Pallandre, Minah Peshititski, Debora Prasquier, Leon Radom, Léa Rittel, Rosa Diacommo Rodica, Ya'akov Rolnitski, Rubin Rosset, David Rubinestein, Maurice Rubinstein, Salomon Rubinstein, Sarah Salamon, Mannie Schneider, Michael Steinstock, Mordechai Szajman, Pola Shrekenhamer, Mordechai Terner, Stanisława Walusiewicz, Shirley Warman, Tera Wajsblat, Léon Waysenson, Marion Weinzwieg, Sophie Weiser, Zelotta Wilner, Mark Wisen, Jules Zaidenweber, Danuta Zipper-Oledzka.

Wywiady z tymi osobami zostały przeprowadzone w języku angielskim (49), francuskim (12), polskim (8), hebrajskim (4), jidysz (4), portugalskim (2), rosyjskim (2) oraz hiszpańskim (1) i szwedzkim (1).

Opracowała: Maria Radek
Lublin, 28 października 2016 r.